

TÜRKLERİN YEDİ ANASI: TÜRK MİTOLOJİSİNDE YEDİ TANRIÇA

SEVEN MOTHERS OF TURKISH NATION: SEVEN GODDESS' IN
TURKISH MYTHOLOGY

Büşra İNAN

ORCID: 0009-0007-4773-772X

DOI: 10.5281/zenodo.12594500

ÖZET

Türk mitolojisi, Türk kültürünün ve yaşam sisteminin oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Günümüzde neo-paganizm etkisiyle kadim kültürlere olan ilginin Türk mitolojisine duyulan merakı da olumlu yönde etkilenmiştir. Bunun sonucunda Türk mitolojisi hakkında doğru bilgiye ihtiyaç artmaktadır. Bahsedilen faktörler Türk mitolojisi çalışmalarını önemli kılmaktadır. Türk mitolojisinde pek çok dişi varlık olduğu bilinmektedir. Özellikle tanrıçalar, mitolojide ve kadim Türklerin yaşamında önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma; mitlerde, yazıtlarda, destanlarda adı geçen ve kadim Türklerin inanç sisteminde kapladıkları alan göz önünde bulundurularak seçilen; Ulu Ana, Yer Ana, Ak Ana, Ağaç Ana, Umay Ana, Küneş ve Aan Darhan Hatun olmak üzere toplamda yedi tanrıçayı konu edinmektedir. Doküman inceleme yöntemiyle tanrıçaların özellikleri sıralanarak tanrıçaların benzerlik ve farklılıklarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda incelenen kaynaklardan edinilen bilgilerin ışığında Türklerin inanç sisteminde ve yaşayışında ana tanrıça figürünün önemli bir yere sahip olduğu sonucuna varılmıştır. İncelenen mitler ve ulaşılan sonuçlar göz önüne alındığında ilk Türklerin inanç sisteminde anaerkil yapının dikkat çekici bir boyutta olduğu gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk mitolojisi, Tanrıça, Ana tanrıça, Anaerkillik.

ABSTRACT

Turkish mythology holds a significant place in the formation of Turkish culture and way of life. In contemporary times, the positive impact of neo-paganism and the growing interest in ancient cultures have increased curiosity about Turkish mythology, necessitating a greater need for accurate information. These factors underscore the importance of studies on Turkish mythology. It is known that there are numerous female entities in Turkish mythology, particularly goddesses, who play a crucial role in both mythology and the lives of ancient Turks. This study focuses on seven selected goddesses—Ulu Ana, Yer Ana, Ak Ana, Ağaç Ana, Umay Ana, Küneş, and Aan Darhan Hatun—taking into account their mentions in myths, inscriptions, and epics, as well as their roles in the ancient Turkish belief system. Using the document review method, the study aims to list the characteristics of these goddesses, intending to reveal their similarities and differences. In line with the information obtained from the examined sources, the conclusion is drawn that the mother goddess figure held a significant place in the belief system and way of life of the Turks. Considering the examined myths and the results obtained, it is observed that there was a remarkably pronounced matriarchal structure in the belief system of the early Turks.

Keywords: Turkish mythology, Goddess, Mother Goddess, Matriarchy

İlgili Yazar: Büşra İNAN

Yüksek Lisans Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey
Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü

busracan1177@gmail.com

Başvuru Tarihi/Received: 10.04.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 09.06.2024

Giriş

Bilim ve teknoloji henüz gelişmemişken insanların; doğa olaylarını, çevresinde gelişen durumları anlamlandırmak için oluşturduğu anlatılar anlamına gelen mit kavramı, Türk Dil Kurumu Güncel Sözlük'te: "*Geleneksel olarak yayılan veya toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren alegorik bir anlatımı olan halk hikâyesi, mitos.*" şeklinde açıklanmıştır. Fuzuli Bayat'a (2010) göre ise mit, değerler paradigmasında, dünyayı algılama, biçimlendirme ve sembolleştirme sürecinin genelleştirilmiş bir modelidir. Anlam paradigmasına göre, mit, bir düşünme biçimi, bir bilinç ve farkındalık türüdür. Bu bağlamda mit, dünya hakkındaki gerçekliğin özüdür ve diyalektik düşünce yönteminin bir ürünü olarak ortaya çıkar.

Türk mitolojisi, geçmişten günümüze Türk topluluklarının inanç ve yaşayış sistemlerinin sonucunda ortaya çıkan, zengin altyapılı bir bütündür. Zengin altyapısına rağmen yazıya geçirilmemesi, göçebe bir topluma ait olması, büyük bir coğrafyaya yayılması gibi sebeplerle araştırılması güç olmuştur ve bundan dolayı yakın zamana kadar bilinirliği azdır (Bayat, 2020). Türk mitolojisi araştırmaları genellikle yabancı araştırmacılar tarafından yürütülmüş ve 19. yüzyıla kadar mitolojimiz araştırılmayı beklemiştir. Türk mitolojisi ile ilgili kaynaklara ilk olarak Çin yazılarında rastlanmaktadır. Türk topluluklarında ise nesilden nesile sözlü anlatılar olarak aktarıldığı görülmektedir. Bu sebeple değişim ve dönüşümler, mitolojik figürlerde varyantlar söz konusu olmaktadır.

Mitoloji, bir topluluğun doğayı ve çevreyi algılayışının bir ürünü olarak ortaya çıkan yaşayış biçimleri, inanç sistemleri, efsaneler ve anlatıları içeren bir bütün olarak değerlendirilebilir. Mitoloji sözcüğünün tanımını anlayabilmek için öncelikle kökenine bakmakta fayda vardır. Mitoloji sözcüğü; Antik Yunan'da hikâye, masal, anlamını karşılayan "mytos" ve söz anlamına gelen "logos" sözcüklerinin birleşiminden ortaya çıkmıştır (Can, 1997). Türk Dil Kurumu Dijital Sözlük mitolojiyi "*Mitleri, doğuşlarını, anlamlarını yorumlayan, inceleyen bilim*" ve "*Tarih öncesi tanrılarının efsaneli serüvenlerini anlatan ve bir topluluğun duygularını, anlayışını ve özlemlerini göstermesi bakımından değeri olan mitlerin, efsanelerin bütünü; esatir*" olmak üzere iki şekilde ele almıştır. Fuzuli Bayat (2007), mitolojiyi "*geleceğin kehaneti niteliğinde olup geçmişin sırrının saklı olduğu sembolik bir dil*" olarak yorumlamıştır.

Türk mitolojisi alanında pek çok çalışma yapılmıştır. Fuzuli Bayat, Bahattin Ögel, Yaşar Çoruhlu, Özkul Çobanoğlu, Celal Beydili, Abdülkadir İnan, Murat Uraz bu alanda çalışma yapan araştırmacılardan başlıcalarıdır. Son yıllarda yaptığı "Türk Mitolojisi Atlası" çalışması ile dikkat çeken

Bartu Bölükbaşı'nın çalışması da bu araştırmada yararlanılan kaynaklardan biridir.

Türk mitolojik anlatıları incelendiğinde doğaya, kadına, canlılara verilen değer açıkça görülmektedir. Türk mitolojisinde dişi figürler oldukça fazla yer kaplamaktadır. Bazı dişi figürler tanrıça/ilahe olarak anılırken bazıları da iye/ruh ya da kötü ruh olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmada Türk mitolojisinde önemli ve güçlü dişi figürlerden olan yedi tanrıça, Türklerin inanç sisteminde kapladıkları alan göz önünde bulundurularak seçilerek araştırmaya konu olmuştur.

Kadim Türklerin inançları ve yaşam sistemlerinin izlerine günümüzde hâlâ rastlanmaktadır. Türk millî kültürünün daha iyi anlaşılması ve benimsenmesi açısından bu izlerin dayandığı köken olan Türk mitolojisini incelemek oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra günümüzde neo-paganizm ile dünyada çapında canlanan İskandinav ve Kelt mitolojisi gibi ülkemizde de kadim inançlara ilgi ve merak artmıştır. Artan ilgiye doğru bilgilerle cevap vermek açısından Türk mitolojisi çalışmaları önemli rol oynamaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı Türk mitolojisinde yer alan ve kadim Türklerin yaşantılarını etkileyen tanrıçaların özelliklerini sıralamak ve bu sayede tanrıçalar arasındaki benzerlikler ve farklılıkları gün yüzüne çıkarmaktır.

Yöntem

Çalışmanın amacı doğrultusunda doküman inceleme yöntemi kullanılarak tanrıçalar hakkındaki bilgiler toplanmıştır.

Bulgular

1. Yedi Tanrıça

Türk mitolojisinde çok sayıda dişi figür bulunmaktadır. Bazı figürler tanrıça olarak anılırken bazıları da iye/ruh ya da kötü ruh olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrıçaların yaratıcı ve koruyucu işlevlerde olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra düzenleyici ve yıkıcı işlevleri kendinde toplayan tanrıçalar da mevcuttur. İlk dönem tanrıçaları göz kamaştırıcı güzellikte, doğurganlığı ve dişiliği baskın şekilde sembolleştirilmiştir. Tanrıça adlarına genellikle "ana" tabiri eklendiği de bir başka dikkat çeken unsurdur. Bundan yola çıkarak Türklerde kadının oldukça önemli bir yere sahip olduğu, "Ana"lığın yeni bir canlı dünyaya getirmesi, onu besleyip büyütmesi, doğurganlığı ve kadının dişiliği özelliklerinin kutsal sayıldığı söylenebilir.

Türk mitolojisinde önemli yere sahip olan ve ritüellerle kendilerinden dilek dilenen tanrıçalardan yedi tanesi önem ve güçleri göz önünde bulundurularak aşağıdaki gibi sıralanmıştır.

1.1. Ulu Ana: Ulu Ana'yı anlayabilmek için "kozmos" ve "kaos" kavramlarına açıklık getirilmesi gerekmektedir. Çünkü Türk mitolojisinde Ulu Ana figürü, kozmosun düzeninde ve işleyişinde önemli bir yere sahip olduğu gibi aynı zamanda kaosu da kendinde barındırır.

Kaos: Mitolojide kaos, evren var olmadan önce hüküm süren ve her şeyin başlangıcı varsayılan karmaşadır. Kaos aynı zamanda kozmos ile bir bütündür. Celal Beydili (2022) bunu, *"Evreni oluşturan kaos, evrenin kendi içinde gömülüdür."* şeklinde ifade etmiştir. Kaosun, biri yaratıcı, diğeri dağıtıcı olmak üzere ikili bir doğası vardır (Beydili, 2022).

Kozmos: Kozmos ve kaosu birbirinden ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Kozmos kaostan ortaya çıkar, dağılır ve kaosa geri döner (Beydili, 2022). Beydili (2022), *"Kozmos kaosun kendisinde, onu değişikliğe uğratarak, onun üzerinde oluşur. Çünkü kaos bir karanlık gibi tüm olabilirlikleri kendinde birleştirir."* demiştir.

Bazı kadim inanışlarda kozmosun kendi kendini doğurduğuna ve böylelikle ilk ana olduğu inancına rastlanılmaktadır. Bu inanış, kadının doğurganlığı ve her ay yenilenmesi sonucu kutsal sayıldığı anaerik dönemin bir yansıması olarak kabul edilebilir. Ulu Ana figürünün "kozmos ana" inancına bağlı olup olmadığı bir başka araştırma sorusudur fakat kökeninin anaerik döneme ait olduğu söylenebilir. Özkul Çobanoğlu'na (2020) göre Türk mitolojisinde anaerik dönem çok eski çağlara, tarih öncesine dayanır. Çobanoğlu (2020), Türk mitolojisinin anaerik dönemindeki ana tanrıça motifinin ataerkilliğin yükselişiyle farklı yönlerinin pay edilerek yeni oluşumlar kazandığını savunur. Mitolojik Ulu Ana, birçok kez değişime uğramış ve çeşitli konular değiştirmiş olan bütüncül bir figürdür. Bu bütüncül yapı zamanla deformasyona uğrayarak Bozkurt, Hızır, İrkil Hoca, Ilıg Türük, Erlik, Karı Nine, Hal Anası ve diğer pek çok mitolojik varlık ve koruyucu ruha dönüşmüştür. Bu varlıklar her ne kadar bağımsız koruyucu ruhlar olarak farklı kimlikler kazanmış olsalar da Türk mitolojisinde köken aldıkları Ulu Ana motifinin en az bir özelliğini muhafaza etmişlerdir. (Beydili, 2020, s. 576-577).

Ulu Ana motifi mitolojide bolluk ve bereketin yaratıcısı ve koruyucusu olarak nitelendirilir. *"O yaşlanmazdır, hayat veren güçtür ve ölümsüzlüğün en üst ifadesidir."* (Beydili, 2022). Ulu ana kaos ve düzeni kendinde barındırır. Hem evrensel düzenin başlangıcı hem de kaosun kaynağı bu varlıkta birleşmiştir. Dünyada hiçbir şey durağan veya değişmez olmadığı gibi, zıtlıklar da yer değiştirebilir. Bu nedenle, ondan türeyen mitolojik varlıkların zıt işlevlere sahip olmaları doğaldır. Bu varlıklar hem çocuk bağışlayıcı ve koruyucu olabilirken, aynı zamanda çocukları kaçırap yiyen figürler olarak da ortaya çıkabilirler (Beydili, 2022, s. 577).

Ulu Ana'dan kopan demonik varlıklardan biri olan Al Karısı'nın (Hal Anası, Albastı, Albız) Ulu Ana'nın kaos tarafından evrildiği söylenebilir. Günümüzde dahi adı unutulmayan ve varlığına inanılan bu varlığın, yeni doğmuş bebeklere ve lohusalara musallat olduğuna ve onlara zarar verdiğine inanılır. İslamiyet öncesi inanışta lohusaları Al Karısı'ndan korumak için doğum sırasında

bir şaman bulunur ve çeşitli ritüeller gerçekleştirilir. İslamiyet sonrasında Al Karısı'nın cinlerden sayıldığına rastlanmaktadır (Bayat, 2021). İslamiyet sonrası Türk sözlü kültüründe Al Karısı ile ilgili örneklere Halil Bunsuz'un (2021) *Sözlü Kültür Geleneğinde İslam* çalışmasında bolca yer verilmiştir. İslamiyet sonrasında Al Karısı'ndan korunmanın farklı yöntemleri de ortaya çıkmıştır. Bununla ilgili Anadolu sahasında birçok örnek görülebilir. Bunlardan birkaçı besmele çekerek, salavat getirerek korunmaktır (Bunsuz, 2021).

Ulu Ana'nın tüm yerin ve suyun sahibi olduğuna inanılır, bununla beraber yeraltı dünyasının sahibinin de Ulu Ana olduğuna inanılır. Yeraltı tanrısı Erlik'in kadın belirtileri de taşımasının sebebi budur (Beydili, 2022).

Beydili'nin (2022) çalışmasından yola çıkarak sonraki başlıklarda yer alan varlıkların birçoğunun Ulu Ana motifinden doğduğu söylenebilir. Bu anlamıyla Türk mitolojisinde Ulu Ana, en kapsayıcı ve en kadim inanç öğelerinden biridir. Sakalar, iyiliksever bir ruh olarak gördükleri "Umay Ana"ya "Uluk Ak İne" (Ulu Ağ Ana) adını vermişlerdir. Bu isim, yaratılış efsanesinde Ülgen'e yaratma emrini veren Ağ Ana'ya olan benzerliği nedeniyle dikkat çekicidir. Bu durum, "Umay"ın "Ulu Ana" topluluğuna bağlı olduğunu ve bu mitolojik varlığın değişmiş bir hali olduğunu gösterir. "Ulu Ağ Ana", hayırsever bir ruh olan Umay ilahisinin izlerini taşır ve çok eski bir inanışın kalıntısıdır (Beydili, 2022, s. 24). Bununla ilgili olarak Beydili'nin (2022) bu düşünceleri bahsedilen fikri güçlendirmektedir:

Bunlara göre Ulu Ana ile ilgili:

- İlk mitolojik öğelerden biri olduğu,
- Yerin, göğün ve yer altının sahibi olacak kadar görkemli olduğu,
- Ulu Ana inancının pek çok yeni tanrı, tanrıça ve iyeyi ortaya çıkardığı,
- Yaşamın, kâinatın ve kargaşanın onda toplandığı,
- İlk ve kadim inançların bir ürünü olduğu,
- Türklerin anaerkil inanç sistemini benimsediği ve ana tanrıçaları Ulu Ana'ya tapındıkları sonuçlarına ulaşılabilir.

1.2. Yer Ana: Farklı Türk topluluklarında farklı anlatılara sahip olan Yer Ana'yı temsil eden bir resmin olmadığı söylenir fakat bazı metinlerde büyük bir kayın ağacının gövdesinde yaşayan ak saçlı bilge kadın şekliyle anılır. Yer Ana'nın yaşadığı ağacın reçinesinin, yiyene kahramanlık gücü verdiği inandır. Yer Ana yerin yaratıcısı ve koruyucusudur. Aynı zamanda toprak ruhu ve doğanın başlangıcını temsil eder. Yer Ana'nın yurdu koruyan, kahramanlara yardım eden bir rolü daha vardır. Yer Ana'dan türeyen Yer Ruhunun kahramanlık destanlarında

kahramanlara en mantıklı ve en önemli öğütleri verdiğine dair ifadelere rastlanmaktadır, Yer Ruhü geçmişini bildiği kahramanların geleceklerinden haber verir ve onlara belalardan kurtulmanın yolunu gösterir (Beydili, 2022). Yer Ruhü'nu Yer Ana'dan ayıran temel özellik Yer Ruhü'nün tüm yerin değil bulunduğu yerin iyisi olmasıdır (Beydili, 2022).

Yer Ana, uzun kulakları olan ihtiyar bir kadın tasviriyle de karşımıza çıkmaktadır. O her şeyi duyar ve bilir. Fuzuli Bayat (2021) günümüzde kullanılmakta olan "Yerin kulağı var." sözünün Yer Ana ile ilgisi olabileceğini ifade etmiştir.

Yer Ana, Türk mitolojisindeki ana tanrıça olarak da bilinir. Bu tanrıça, insanların günlük yaşamında karşılaştıkları doğal olaylarla ilgili olarak önemli bir rol oynar. Bolluk ve bereketin koruyucusu rolünü de üstlenir. Toprağın verimli olması, tarımın başarılı olması, hayvanların sağlıklı olması gibi konularda Yer Ana'nın etkisi ve yardımı olduğuna inanılır. Türk halk inanışlarına göre Yer Ana iyilik yapmak istiyorsa o yıl toprak bolluk ve bereket getirir, insanlar bolluk içinde yaşar (Beydili, 2022).

Yer Ana can verme kudretine sahiptir. Altay Buçay Destanı'nda Altay Dağı'ndan çıkan beyaz saçlı ve beyaz elbiseli bir kadın ölen Altay Buçay'ı diriltmek için göğşe gider (Bayat, 2021). Yer Ana'nın ölüyü diriltmek için ölünün üstünden üç kez atladığı söylenir. Bunun yanı sıra savaşta ölümcül yara alan kahramanı emzirerek iyileştirdiği de söylenir (Bayat, 2021). Yer Ana, yerin yutma ve yaratma işlevlerini kendinde barındırır. Can verme özelliği olduğu gibi can alma özelliği de vardır ancak zamanla bu özellikler Umay ve Erlik'e geçmiştir (Bayat, 2021).

Birden fazla şekli olan bu motif temelde yer ve toprakla beraber anılmıştır. Yer Ana'nın koruyucu ve yaratıcı işlevi, toprağın ilk çağlardan beri sınırsız hayat gücüyle dolu ve ölümsüz görülmesinden ileri gelir (Beydili, 2022).

Yer Ana'nın ilişkili olduğu düşünülen diğer kavramlar ise "Bozkurt", "Dağ Ruhü" ve "Ötüken" kavramlarıdır. Beydili (2022), Dağ Ruhü'nün Yer Ana motifiyle benzer olduğunu, Dağ Ruhü'nün da Yer Ana gibi yurdun koruyucusu ve toprağın hamisi olup eski gelenekten geldiğini ifade etmiştir. Yine Beydili (2022), aynı kaynakta Türklerin vatan koruyucu olarak ağaç, su dağ, ateş ve yer ruhları olarak değişik biçimlerde tanımladığını belirtmiştir. Ayrıca Ana Toprak Ruhü ve Ulu Yer Ana, Bozkurt şeklinde tasvir edilmiştir ve bu nedenle Ötüken motifi önemlidir. Türk etnik kültüründe Bozkurt'un konumu, Toprak Ana Ruhü'nünkine benzerlik göstermektedir (Beydili, 2022).

Arkaik Yer Ana motifinin günümüzdeki "Toprak Ana" ve "Tabiat Ana" tabirleriyle bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir.

Özetle Yer Ana ile ilgili:

- a. Yerin yaratıcısı ve korucusu olduğu,
- b. Bolluk ve bereketin sembolü ve koruyucusu olduğu,
- c. Yeryüzündeki canlı ve cansız varlıkları var ettiği ve koruduğu,
- d. Kahramanların yardımcısı, yol göstericisi ve koruyucusu olduğu,
- e. Yurdun koruyucusu olduğu,
- f. Can alma ve can verme fonksiyonlarına sahip olduğu,
- g. Ulu Ana'da olduğu gibi Yer Ana'nın da kendinden kopan çeşitli mitolojik figürlere temel oluşturduğu,
- h. Günümüzde dahi izlerinin devam ettiği sonuçlarına ulaşılabilir.

1.3. Ak Ene/Ağ Ana: Ak Ene, Ağ Ana, Ağ Kadın, Ene-yayaçı (yaratan kadın) isimleriyle anılan, kâinatın yaratılmasında önemli bir yeri olan dişil mitolojik figürdür. Ağ Ana adındaki "Ağ" sözcüğü Altay şaman metinlerinde ve buna benzer metinlerde "mübarek yüzlü, kutsal" olarak tercüme edilmiştir (Beydili, 2022).

Fuzuli Bayat'ın (2022) Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri adlı eserinde anlatılan tasviriyle Ağ Ana; düzenden önce kaosun hüküm sürdüğü zamanlarda, hiçbir şey yaratılmamışken, yeryüzünde sadece uçsuz bucaksız ve sahili olmayan sular varken suyun derinliklerinde yaşayan bir varlıktır. Ağ Ana'nın ışıktan bir silüeti ve başında hakimiyeti simgeleyen bir taca benzeyen zarif boynuzları vardır. Onun bir cismi yoktur. Ağ Ana yalnız değildir. O suyun altıdayken suyun üstünde de kaosun karanlığında nereye uça konacak sert herhangi bir şey bulamayan Ülgen¹ vardır. Ülgen içinde bir sesin "Önüdekini yakala." dediğini duyar ve ellerini önüne uzatır, o sırada sudan dışarı çıkan bir taş Ülgen'in önünde belirir ve Ülgen onu yakalar. Ülgen sudan çıkan taşın üzerine oturmuş ne yapacağını bilmez hâlde içinden geçen sözü tekrarlarlarken ansızın Ağ Ana yarıya kadar sudan çıkarak Ülgen'in önünde belirir. Ağ Ana Ülgen'e yaratması için ilham verir ve yaşadığı suyun derinliklerine geri döner. Ülgen bunun ardından sırasıyla yeri, Güneş'i, Ay'ı, yıldızları ve insanları yaratır. Her şeyin yaratım maddesi olan su, kaostan düzeni var ettiği gibi kan döken, asileşen insanları da tufan olup cezalandırmıştır (Bayat, 2022).

Ağ Ana yaratılış efsanelerinde adına en çok rastlanılan figürdür. Bu nedenle birden fazla anlatısı vardır. Celal Beydili'nin (2022) Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük adlı eserinde Ağ Ana; *yer ve gök var olmadan önce hayali gökte dolaştığına inanılan, hayatın başlangıcı olan ne varsa hepsine ruh veren ve yaşamın döngüsünü omuzlarında taşıyan ilahe* olarak tasvir edilmiştir. Yine

¹ Türklerin fırtına tanrısı.

aynı eserde Ağ Ana'nın tanrı Ülgen'e yaratma gücü ve ilhamını vermiş olmasına dikkat çekilmiştir.

Her iki anlatıda da Ağ Ana kaostan düzene geçerken önemli rol oynamış, kutsal, yaratıcı dışı figürdür.

Ak Ene ile ilgili olarak:

- Farklı varyantlarının bulunmasının geniş coğrafyalarda hüküm sürmesinin bir kanıtı olabileceği,
- Türk mitolojisinin güçlü ve önemli figürlerinden biri olduğu,
- Yaratma işlevinin tek bir tanrıyla değil de eril ve dişil iki figüre dayandırılmasından yola çıkarak anaerkil sistemden ataerkil sisteme geçiş dönemine denk düşebileceği ve ana tanrıça ile ilişkili olduğu sonuçlarına ulaşılabilir.

1.4. Ağaç Ana

Türk mitolojisinde ağaç figürü, oldukça önemli bir yer kaplamaktadır ve pek çok destan ve efsanede kendine yer bulmaktadır. Fuzuli Bayat'ın (2022) Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri eserinde Ağaç Ana figürüyle ilgili anlatılan mit şu şekildedir:

Eski Türklerin yaşadığı Kara-Korum adındaki dağın eteklerinde, Selenge ve Tola adında iki nehir akmaktaydı. Bu iki nehir arasında, ıssız ve büyük bir ağaç bulunmaktaydı. Bir gün, gökyüzünden kutsal bir ışık bu ağacın üzerine indi. Halk, bu olağanüstü olayı görünce, ağacı merakla gözlemlemeye başladı. Işık her gün ağacın üzerine indi ve her geçen gün ağaç daha da büyüyüp şişkinleşiyordu. Nihayet, dokuz ay on gün sonra, ağacın karnı yarıldı ve beş çocuk görüldü.

Bir başka varyanta göre, ağaçtan bir kapı açıldı ve içeride beş çadır ve her birinde bir çocuk bulunuyordu. Halk, çocukların ana babası kim diye sorduğunda, cevap olarak aldıkları, "Sizlerin ana babası dağla bu ağaçtır," oldu.

Bu beş çocuktan en küçüğünün adı Böğü/Buka Han'dı. O, sonradan Uygurların en bilgili hükümdarı olarak tanındı ve cihan devleti kurmak için mücadele etti.

Başka bir varyanta göre ise, Tanrıoğlu bebekken bilinmeyen bir sebepten dolayı bir ağacın altına bırakıldı. Ağaç, onu yapraklarıyla besleyerek büyümesini sağladı. Bu Tanrıoğlu'nun adı Buka idi ve bazı bilgilere göre Buka, Tekin Esege-Malın'ın torunu veya oğluydu.

Türkler, bu nedenle ağacı kutsal kabul edip ona derin saygı gösterirlerdi. Ona ihtiyaç olmadığı sürece kesmez, dini törenlerini etrafında yaparlar ve ona çaput bağlayarak Tanrı'dan lütuf isterlerdi (Bayat, 2022, s. 140-141).

Örnekte de görüldüğü üzere Türk mitolojisinde ağaçtan ortaya çıkan çocuk ve kadın figürleri

yaygındır. Anlatılarda "ağaç" figürünün yeni bir insan ortaya çıkarmasından yola çıkarak "ana" özelliğini aldığı söylenebilir.

Ağaç'ın besleme, büyütme ve barınma gibi işlevleri yerine getirmesi Türk mitolojisinde "hayat ağacı", "Ağaç Ana-Ata" kavramlarını ortaya çıkarmıştır (Çobanoğlu, 2020). Ayrıca ağacın bir diğer işlevi de "Gök" ile yer arasında bağ kurarak şamanların "Gök" ile iletişim kurmasını sağlamaktır (Çobanoğlu, 2020).

Yakut Türklerinde şaman olma niyetinde bulunan gençler bir ağaç diktiği ve o ağaç büyüdükçe şamanlık rütbelерinin arttığı söylenir (Bahattin Ögel, 2020). Her şamanın bir ağacı bulunur ve şaman öldüğünde ağacı da yok edilir (Ögel, 2020).

Ağaç Ana'nın tanrıçalık işleviyle ilgili ne yazık ki fazla kaynak olmaması sonucu bu başlık sınırlı bir şekilde ele alınmıştır.

Ağaç Ana ile ilgili olarak:

- Türk mitolojisinde ağaçtan ortaya çıkan figürler sonucu "ana" unvanını aldığı,
- Yaratılış mitlerinde ağaçtan türeme mitinin de bulunması sonucu yaratıcı tanrıça olma özelliği taşıyabileceği sonuçlarına ulaşılabilir.

Şekil 1: Umay Ana tasviri (Bölükbaşı, 2022).

1.5. Umay/Umay Ana: Umay, fırtına tanrısı Ülgen'in eşi olduğuna inanılan ve Türk mitolojisinde önemli bir yer tutan figürlerden biridir. Çalışmalar incelendiğinde Umay'ın çocukları ve kadınları himaye eden tanrıça olduğu görülmektedir. Pek çok kaynakta kadınların hamile kalmak, çocuklarını sağlıklı bir şekilde dünyaya getirmek, sağlıklı bir hamilelik geçirmek için Umay'a dua ettikleri ve adak adadıkları aktarılır. İnanışa göre bir kadın Umay'a taparsa çocuğu olurdu (Beydili, 2022). Umay, anlatılarda başının iki yanından sarkan iki iri saç örgüsü ve kafasını örten üç çıkıntılı miğfer veya taçla tasvir edilir; çekici bir vücuda sahiptir ve ay ve güneş gibi ışık saçar (Bölükbaşı, 2022).

Umay bazı Türk topluluklarında tanrıça olarak anılırken bazılarında ise koruyucu ruh veya melek

olarak anılır.

Umay Ana'nın insan ruhuyla ilişkisi oldukça güçlüdür. Bir bebeğin doğumu ardından kadın vücudundan atılan plasentanın (eş) Umay olduğu ve plasenta ile insan ruhu arasında sıkı bir bağ olduğuna inanılır. (Çoruhlu, 2022). Bir başka inanışta Umay Ana'nın çocuk üç yaşına gelene kadar çocukla bağlantı kurduğu yönündedir. Bebeklerin uykularında gülümsemeleri Umay Ana'nın bebeği ziyaret ettiğine ve onu güldürdüğüne, ağlamaları ise Umay'ın gittiğine yorulurdu. Hastalanan bir çocuğun iyileşmesi içinse Umay'ı getirmesi için "kam" çağırılırdı (Çoruhlu, 2022).

Umay aynı zamanda ölen ruhların üç diyar (üst dünya, orta dünya, alt dünya) arasındaki yolculuğunu sağlayan güçtür, etrafında Ak Kızlar veya Altın Kızlar olarak bilinen İskandinav mitolojisinde yer alan "Valkyrieler"²e benzeyen bakireler bulunur (Bölükbaşı, 2022).

Umay, hayat ağacı Bay Kayın'ın üzerinde oturur ve süt gölünde yıkanır (Bayat, 2021). Umay'ın yeryüzünde doğacak olan her türlü ruhu süt gölünden çıkardığı ve kuş formundaki ruhları hizmetkarı Yayık³'a teslim ederek yeryüzünde hamile kalacak bedenlere gönderdiğine inanılır (Bölükbaşı, 2022). Umay da Ulu Ana figüründe görüldüğü gibi 9. Yüzyıl öncesinde her şeyin hakimidir.

Umay, sadece tinleri veren bir varlık değil, aynı zamanda onları alan bir varlıktır. Dolayısıyla, tinlerin üç diyar arasında dolaşımını sağlayan güç doğrudan Umay'a aittir. Diğer tanrılardan farklı olarak, Umay dört elementi birden temsil eder. Genellikle göksel kökeni baskın olduğu için, hava elementini beyaz kuğu ve ördek gibi kuşlarla sembolize eder. Sibiryaya masallarında, Umay ölenlerin tinlerini hayat ağacında karşılayan bir kartal ana olarak tasvir edilir. Tinleri yeniden doğmadan önce form değiştirecekleri uykuya yatırır (Sagalayev, 2017).

Umay Göktürklerde Kök Tengri'nin (Gök Tanrı) eşidir ve savaşçı yanıyla dikkat çeker. Yazıtlarda Göktürkler, Umay'ın yurt koruyucu ve savaşçı yönünü öne çıkarmışlardır (Bölükbaşı, 2022). Yazıtlarda Bilge Tonyukuk şöyle söyler: "*Ben Bilge Tonyukuk ve beraberimdekiler Altay Dağları'nı aşmış geldik. İrtiş Irmağı'nı geçip geldik. Gelmesi zordu. Ama hiç kimse hissetmedi. Belli ki Tengri Umay, kutsal yer-su ruhları bize yardım etti, dolayısıyla savaştan ne diye kaçacağız? Düşman çok diye niçin korkacağız?*" (Orkun H. N., 1994).

Yazıtlardan anlaşıldığı üzere Tonyukuk, Umay'ın savaşçı yönünden söz etmektedir ve onu "Tengri" olarak kabul etmektedir.

Umay'ın bir de tam tersi olan "Kara Umay" yönü vardır. Kara Umay kadınların kısır kalmasına,

² İskandinav mitolojisinde savaşçıların ruhunu Valhalla'ya (cennete) taşımakla görevli Odin'in savaşçı bakireleri.

³ Türk ve Altay mitolojisinde ırmak tanrısı.

yeni doğan bebeklerin ve yeni doğum yapan kadınların ölmesine sebep olarak görülür, Umay Ana'nın tam tersi özellikler taşır. Ulu Ana başlığında bahsedildiği gibi Umay'da da iki zıt rol olduğu görülmektedir.

Özet olarak Umay'ın şu özellikleri gösterdiği görülür:

- Umay Ana'nın birden fazla işlevi vardır ve bu Ulu Ana motifiyle doğrudan ilişkili olduğunun kanıtı niteliğindedir.
- Umay'ın işlevleri düşünüldüğünde Umay Ana inancının kadim anaerkil inanç sisteminden ataerkil döneme kadar geldiği ve yıkıcı ve düzenleyici rollerinin ataerkil anlayışla farklı kollara ayrılarak inancın ataerkil dönemde de varlığını sürdürdüğü görülmektedir.
- Buna bağlı olarak Umay'ın kadim, güçlü ve sağlam temellere dayanan bir mitolojik figür olduğu sonucuna ulaşılabilir.

1.6. Küneş/Kün Ana/Koyaş: Küneş ve Koyaş adlarıyla da anılmaktadır. Günümüzdeki "Güneş" sözcüğünün kökeninin tanrıça Küneş'ten geldiği düşünülmektedir. Gökte yaşadığına

Şekil 2: Kün Ana tasviri (Bölükbaşı, 2022)

inanılan, sarışın, güzelliği ile göz kamaştıran, iyi tabiatlı bir tanrıça olduğuna inanılır. Bulunduğu konum ile göksel ruhlar arasında sayılan toplamda yedi kişiden oluşan ikinci nesil tanrılardandır. Bazı anlatılarda Umay'ın kardeşi ve Ay Ata'nın annesi olarak aktarılır (Bölükbaşı, 2022).

Kün Ana'nın Bartu Bölükbaşı'nın (2022) Türk Mitolojisi Atlası adlı eserinde Küneş ile ilgili olarak: "Masallarda Güneş genellikle karanlık bir güç tarafından esir alınan olağanüstü güzelliğe sahip sarışın bir kadındır, onun esir alınması sonucu orta dünyada (insanların ve canlıların yaşadığı dünya) canlılık hızla solmaya başlar, bunun üzerine kahramanlar ortaya çıkar ve onu bu esaretten kurtararak düzeni tekrar kurmaya çabalarlar." anlatısına yer verilmiştir. Aynı eserde bunun sebebi

olarak Kün Ana'nın üç diyarın tüm yaratıklarının gıpta ettiği bir güzellik ve yaratıcı enerjiye sahip

olması gösterilmiştir. Türk mitolojisinde güneş tutulmaları ejderhaların ve körmöslerin⁴ tanrıça Küneş'in üstüne üşüşmesiyle ve onun üstünü tamamıyla örtmesiyle açıklanır. Küneş'in kendi kendine kurtulamayacağı anlaşılınca insanlar ellerindeki kap kacaklarla gürültü yaparak tanrıçanın bedenini parçalayan ruhları kovarlar. Güneş tutulmasının ardından güneşin hâlâ kızıl kalması tanrıçanın her şeye rağmen çok kan kaybetmesiyle ilişkilendirilir (Bölükbaşı, 2022).

Güneş olumlu bir motif olmasının temelini tüm canlılığın temeli olmasından alır. Bunun sebebi Kün Ana'nın, ana tanrıçanın bir formu olmasıdır. Küneş'in temsil ettiği tüm erdemler ve güçler Umay'ın işlevidir ve Küneş ile Umay'ın kardeş kabul edilmesinin nedeni budur (Bölükbaşı, 2022).

Küneş ile ilgili:

- Güneş'in canlılığın temeli olması açısından tanrıça Küneş'in iyi tabiatlı ve olumlu özellikler taşıyan bir motif olduğu,
- Pek çok tanrıçada olduğu gibi güzelliği ve gücüyle ön plana çıktığı,
- İkincil tanrılardan olmasından dolayı ataerkil döneme denk düşebileceği ve bu nedenle bazı durumlarda kurtarılmaya muhtaç bir kadın profili çizmiş olabileceği,
- Diğer tanrıçalarda olduğu gibi ana tanrıça ile ilişkili olduğu sonuçlarına ulaşılabilir.

1.7. Aan Darhan/Aan Alahçın Hatun: Andarkan Hatun adıyla da bilinmektedir. Aan

Alahçın Hatun'un bitki örtüsünü doğuran ve kontrol eden tanrıça olduğuna inanılır. Özellik itibarıyla Yer Ana ile benzerlik göstermektedir. Bu sebeple Yer Ana'nın bir uzantısı olduğu düşünülmektedir. Bölükbaşı (2022), bununla ilgili "Ana tanrıça arketipinin toprak ana yansımasının bir türüdür" ifadesine yer verir. Aan Alahçın Hatun hem toprağı hem de bitki örtüsünü kontrol eden bir işleve sahiptir. Bundan dolayı "Yeşilliklerin Anası" olarak da araştırmalarda adı geçmektedir.

Yakutlar Aan Alahçın Hatun'u orta dünyanın (insanların ve hayvanların yaşadığı diyar) en büyük ve en eski ruhu olarak bilirler (Bayat, 2021).

Şekil 3: Aan Darhan Hatun tasviri (Bölükbaşı, 2022).

⁴ Türk mitolojisinde hayaletlere veya kötü ruhlara verilen ad.

Yeryüzünün ilahesi olarak bilinirken zamanla somutlaşarak insanların, hayvanların ve bitki örtüsünün koruyucu ruhu hâline bürünmüştür (Bayat, 2021).

Aan Alahçın Hatun'un hortum veya kasırga biçimine girerek yeryüzünde dolaştığına, bu formda değilken güzel vücutlu yetişkin bir kadın şeklinde Aan Luup Mas adında kutsal bir kayın ağacında yaşadığına inanılır. Bu ağaç üç diyarı birbirine bağlayan kutsal Hayat Ağacı'nın bir uzantısıdır (Bölükbaşı, 2022). Bazı anlatılarda ise bedeninin ağaçla bütünleştiğinin bahsi geçer. Beydili (2022) ise onun ışıklı bir yüze ve beyaz saçlara sahip yaşlı bir kadın görünüşünde tasvir edildiğini aktarmıştır.

Aan Alahçın Hatun, orta dünyadadır ve bundan dolayı tanrılardan ziyade iyelere daha yakın olduğu düşünülmektedir. Bunun bir diğer nedeni de onun diğer iyelerde gözlemlendiği gibi sorumlu olduğu alanı insanlardan korumaya çalışmasıdır. Ormanlarda ve koruluklarda dolaşarak insanların bitkilere ve hayvanlara zarar vermesine engel olur (Bölükbaşı, 2022). Çok şefkatlidir, herhangi bir canlının acısını derinden hisseder. Yine şefkatli olmasından dolayı insanlar dahil olmak üzere hiçbir canlıya zarar vermez. Beydili (2022), Aaan Alahçın Hatun ile ilgili: "*İnanışa göre o, doğada ne varsa hepsi -insanların ve diğer tüm canlıların- iyi olmalarını isteyen ve onlara yardım eden mistik güçtür.*" ifadesini kullanmıştır.

Andarkan masallarda kimsesiz kalan kahramanlara annelik yapan ve onların yardımına yetişen bir figür olarak anlatılır. Aan Alahçın'ın ağaç tanrıça (Ağaç Ana) ile benzerliği dikkat çekicidir. Bölükbaşı (2022), bununla ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: "Andarkan ana tanrıça arketipinin orta dünyada yer alan yansımasıdır ve ağaç tanrıça (Ağaç Ana) ile özdeştir, tıpkı onun gibi kahramanları göğsünden damlayan ölümsüzlük sütü ile besler."

Orman tanrıçalarının anaerkil dönemde daha önemli bir yerde oldukları ve insanlığın yaratılmasını sağlayan güçlerin başlarında geldikleri düşünülmektedir fakat ataerkilliğin yükselişiyle önemlerini yitirmişlerdir (Bölükbaşı, 2022).

Aan Alahçın Hatun ile ilgili olarak:

- Ağaç Ana ve Yer Ana ile anlamlı düzeyde benzerliklerinin bulunduğu,
- Doğanın koruyucusu ve yaratıcısı kabul edildiği,
- Şefkatli ve iyi tabiatlı bir figür olduğu,
- Diğer tanrıçalarda olduğu gibi "ana" olarak anıldığı, yaratıcı ve koruyucu yönünün bulunduğu,
- Ataerkil dönemin başlamasıyla öneminin ve alanının azaldığı sonuçlarına ulaşılabilir.

Tartışma

Türk mitolojisinin yazıya geçilmemiş olması ve geniş bir coğrafyaya yayılması mitolojik varlıkların anlatılarının da çok çeşitli olmasına yol açmıştır. Bu çeşitlilik bir zenginlik olarak görülebileceği gibi aynı zamanda da çalışmaları zorlaştırmıştır. Anlatıların çeşitliliği gibi çalışmalarda da farklı farklı biçimler ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada alanın önde gelen isimlerinin çalışmalarından faydalanılarak bu benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

İncelenen çalışmalardan yola çıkılarak Türklerin inanç sisteminin temelinde bir ana tanrıça motifi olduğu söylenebilir. Celal Beydili bu ana tanrıçayı "Ulu Ana" adıyla ele alırken Fuzuli Bayat "Mitolojik Ana" olarak değerlendirmiştir. Her iki tabir de aynı özellikleri taşıyan, temelde aynı olan ana tanrıçadır.

Kutsal Dişi; pek çok arkaik toplumda doğuran ve yutan yani doğumu ve ölümü kendinde birleştiren, kaos ve kozmosu kendinde toplayan kadim bir inanç ögesidir. Bayat (2021), Mitolojik Ana'nın, hayatın simgesi olan Umay'ı ve ölümün simgesi olan Erlik'i ortaya çıkardığını, O'nun yaratıcı Ülgen ve dağıtıcı Erlik'in yapısında mevcut olduğunu savunmuştur.

Benzer bilgilere Beydili'nin Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük adlı eserinde de rastlanmaktadır. Beydili (2022), Ulu Ana'nın bir bütüncül olduğundan ve pek çok iye ve ruhun oluşmasında Ulu Ana'nın temel oluşturduğundan bahseder.

Ana tanrıçanın diğer tüm tanrı, tanrıça ve iyelerin temelinde olduğu ve onların ana tanrıçadan kopan parçalar olarak bilinen hallerine dönüştüğü söylenebilir. Mitolojik Ana'nın somutlaşması olarak Yer Ana, Yer-Sub, Ötüken ve Umay ortaya çıkmıştır (Bayat, 2021).

Türklerin ilk inançları sayılabilecek "Kamlık"ta en güçlü kamların kadınlar olduğu erkek kamların ise dişiliği temsil eden ritüel kostümleri giydikleri bilinmektedir (Çobanoğlu, 2020).

Uygarlaştırıcı kadın kamların başlangıçta önemli bir rol oynadığı ve gece-gündüz karşıtlığı içinde rüya olgusunun belirleyici olduğu bir oluşum zemini içinde, anaerkil yapının ataerkile dönüşmesi ve toplayıcılıktan, mağaralara yakın orman adacıklarında başlayan ilkel tarımın ortaya çıkması ve avcılıkla desteklenen toplum yapısının, hayvanları evcilleştiren avcılarının hayvancılığa ve avcı-çobanlığa geçişi, Türk kültür ekolojisi ve mitolojisi için önemli bir kültürel dönemeç oluşturur (Çobanoğlu, 2020).

Sonuç olarak Türklerin ilk dönemlerinde anaerkil bir inanç yapısına tabi olduğu söylenebilir. Bu yapı zamanla tanrı, tanrıça ve iyeleri barındıran çok tanrılı yapıya sonrasında ise ataerkil "Göktanrı" inancına dönüşmüştür.

Sonuç ve Öneriler

Türk kültürünün daha iyi anlaşılması ve benimsenmesi açısından Türk mitolojisi araştırmaları önemli bir rol oynamaktadır. Türk mitolojisinde yer alan önemli dişi figürlerden oluşan yedi tanrıçanın özelliklerini göstermeyi ve bu sayede tanrıçaların benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymayı amaçlayan bu araştırmada, genel yargı olarak bu tanrıçaların aynı inanç motifinden doğmuş olabileceği ve birbirleriyle anlamlı düzeyde benzerlikler içerdiği düşüncesine ulaşılmıştır.

İncelenen tanrıçaların hepsine onlara inanan topluluk tarafından ana tanrıça rolü verildiği ve bu tanrıçaların da bu role uygun özellikleri taşıdığı tespit edilmiştir. Bu tespitten yola çıkarak ana tanrıça unsurunun en belirgin temsilcisi olan "Ulu Ana"nın diğer tanrıçaların kökenini oluşturduğu tespit edilmiştir.

Araştırmadan çıkarılan bir başka sonuç ise; sözlü anlatılar ve mitoloji çalışmalarında, Türk mitolojisinde önemli bir yere sahip olan tanrıçaların dişilik, doğurganlık, koruyuculuk ve yaratıcılık gibi özelliklerine vurgu yapılmasından yola çıkarak kadim Türklerin ilk dönemlerde anaerkil bir inanç sistemini benimsemiş olabileceği düşüncesidir. Her şeye hâkim olan Ulu Ana motifinin daha sonraları farklı figürlere ayrılarak izlerini sürdürmesinin ataerkilliğin yükselişiyle açıklanması da bu düşünceye kanıt niteliğindedir. Anaerkil inancın temelinde ilk toplumlarda dişiliğin yaratıcı işlevi ve dişiliğin getirisi olan anneliğin besleyen, büyüten ve koruyan işlevlerinin kutsal kabul edilmesi düşüncesinin yattığı söylenebilir. Türklerde de bu düşüncenin hâkim olduğu söylenebilir. Bu sebeptendir ki Türkler tanrıçalarının adlarına "ana" eklentisini koymuşlardır.

Türk mitolojisinde anaerkil dönemin daha fazla araştırılması, Türklerin kadınlara verdiği değer ve önemin anlaşılması açısından da önemlidir. Kadim Türklerin kadına bakışından günümüzdeki şiddet noktasına nasıl gelindiği sorusu da araştırmaya değerdir.

KAYNAKÇA

- Bayat, F. (2010). *Mitolojiye giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, Fuzuli (2022), *Türk Mitolojik Sistemi 1*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2021). *Türk mitolojik sistemi 2*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2022). *Kadim Türklerin mitolojik hikayeleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Beydili, C. (2022). *Türk mitolojisi ansiklopedik sözlük*. Ankara: Yurt Kitap.
- Bölükbaşı, B. (2022). *Türk mitolojisi atlası*. Kocaeli: Prestij İKM Yayıncılık.
- Bunsuz, H. (2021). *Sözlü kültür geleneğinde İslam*. Konya: Keykubat Yayınları.
- Can, Ş. (1997). *Klasik Yunan mitolojisi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Çobanoğlu, Ö. (2020). Türk mitolojisinde ana erkil dönem. T. Kocaoğlu (Ed.), *Türk söz ile kültür varlıklarının izinde* kitabı içinde (s. 117-160). İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2022). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Erkoç, H. İ., (2007). Türk mitlerindeki motifler (VI. -VIII. yüzyıllar), *JOTS*, 1(1), 36-75.
- Gültepe, Necati (2017), *Türk mitolojisi*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- İnan, A. (2018), *Eski Türk dini tarihi*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmut. (1985). *Divanü Lugât-it-Türk*. (Çev. Besim Atalay). Cilt 1: Ankara.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2020). *Türk mitolojisi 1*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Ögel, Bahattin. (2020). *Türk Mitolojisi 2*. Ankara: Altınordu Yayınları
- Roux, Jean-Paul. (2011). *Eski Türk mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, Jean-Paul. (2017). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. (Çev. Aykut Kazancıgil). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Sagalejev, A. M. (2017). *Ural-Altay mitolojisinde arketipler ve semboller*. (Çev. Ali Toraman). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (n.d.). *Türk dil kurumu güncel Türkçe sözlük*. Erişim 15 Haziran, 2023, <https://sozluk.gov.tr/>
- Bartu Bölükbaşı [@bartubolukbasi]. (2021, Mart 21). Umay Ana [Photograph]. Instagram. <https://www.instagram.com/p/CM495LrAsl7/?igshid=MWQ1ZGUxMzBkMA==>
- Bartu Bölükbaşı [@bartubolukbasi]. (2021, Ocak 10). Kün-eş veya Anadolu Türkçesinde Güneş [Photograph]. Instagram. <https://www.instagram.com/p/CJ3dankgbFB/?igshid=MWQ1ZGUxMzBkMA==>
- Bartu Bölükbaşı [@bartubolukbasi]. (2021, Ocak 14). Aan Darhan Hatun [Photograph]. Instagram. <https://www.instagram.com/p/CKB-ws1AmfA/?igshid=MWQ1ZGUxMzBkMA==>